

Proč zkolaboval Sovětský svaz a jaké je z toho poučení pro současné Rusko

KAREL DYBA

Jegor Gajdar, jistou dobu premiér a člen vlády Ruské federace v období éry prezidenta B. Jelcina, vzděláním ekonom, napsal knihu *Collapse of an Empire. Lessons for Modern Russia*¹ o tom, proč byl Sovětský svaz impériem, které bylo odsouzeno k zániku. (Ruský originál Gajdarovy knihy *Gibel imperii. Uroki dlja sovremennoj Rossii* vyšel v Rusku v roce 2006.) Je to pečlivě zdokumentovaná a analyticky přesná kronika progresu tohoto zanikání, která začíná poklesem cen ropy na světových trzích v osmdesátých letech minulého století a končí zánikem impéria o deset let později. Podle Gajdara však tento vnější šok v podobě poklesu cen ropy a vzestupu cen dovážených potravin (ekonomové to nazývají poklesem reálných směnných relací) byl jen záminka či něco jako bezprostřední či prvoplánový důvod pro kolaps sovětského impéria, nikoliv hlavní příčina tohoto kolapsu. Byly to vadné institucionální základy sovětského politického a ekonomického systému položené Stalinem, jehož koncepce industrializace Ruska zvítězila nad Bucharinovým modelem, které neobstály v moderním světě ke konci druhé poloviny dvacátého století. Proto došlo ke zhroucení Sovětského svazu a jeho impéria. Jinak řečeno, Gajdar si dává za úkol ukázat, že sovětský politický a ekonomický systém byl nestabilní ze své podstaty a že jedinou otázkou bylo, kdy a jak zkolabuje. Pozorný a vnímavý čtenář po přečtení knihy shledá, že se mu to zdařilo.

V této širší recenzi Gajdarovy knihy si dovolím vyzvednout zejména ty momenty Gajdarovy analýzy a uvažování, které považuji za nekonvenční a zajímavé zejména z pohledu případného českého zájemce o Gajdarovu knihu. Jako mezititulky používám téměř beze změny názvy jednotlivých kapitol knihy, které výstižně ve zkratce vypovídají jak o obsahu knihy, tak i o dramatu pádu sovětského impéria.

Gajdar v knize dokazuje, že je nejen mimořádně

erudovaný ekonom, ale i historik a politolog s pevným prodemokratickým směřením. Už v předmluvě své knihy se kriticky vyjadřuje k nostalgii po sovětské minulosti, která se objevila v letech jisté prosperity v první dekádě 21. století, založené opět na vývozu ropy a plynu a jejich relativně vysokých cenách. Vidí, že nostalgie po minulosti a mýtus obnovy impéria je v Rusku oficiálně příživován – připomíná v této souvislosti i osud Výmarské republiky a mýty živené v té době nacisty –, což považuje za velmi nebezpečné pro budoucnost Ruska.

Velikost a pády impérií: poučení pro Rusko

Gajdar analyzuje pády řady impérií ve dvacátém století a následné obtíže a tragédie v metropolích i ve světě. Např. britská vláda nepovažuje rozpad britského impéria za geopolitickou katastrofu. Ne vždy tomu ale tak bylo, říká Gajda, a cituje W. Churchilla, který se jen těžce smiřoval s pádem britského impéria po druhé světové válce a který prohlásil: „I did not become the King's First Minister to preside over the liquidation of the British Empire.“

Zvláštní pozornost věnuje Gajdar rozpadu Jugoslávie, kterou velmi dobře znal. Nebývá obvyklé analyzovat rozpad Jugoslávie jako příklad zániku multietnického, teritoriálně integrovaného impéria. Gajdar ho vidí jako důsledek rozpadu Sovětského svazu, konce Varšavské smlouvy a RVHP (pro mladší čtenáře: Rada vzájemné hospodářské pomoci byla hospodářská organizace tehdejších zemí „tábora socialismu“ ovládaná Sovětským svazem), což mělo za následek narušení jisté rovnováhy sil na Balkáně. Přestal totiž fungovat zvláštní status Jugoslávie, svým způsobem podporované Západem, čehož prezident Tito umně využíval. (Připomeňme možnost volného cestování pro jugo-

slávské občany od padesátých let, spolupráci s MMF, dohody o spolupráci s EU a EFTA apod., což žádný stát „reálného socialismu“ pod křídly Moskvy neměl, atd.). K tomu přistoupila totální eroze komunistické ideologie po roce 1989 a zásadní ekonomické a politické změny v bývalých komunistických zemích. Zmizela tak geopolitická, ekonomická i ideová báze, na níž byla existence multietnické Jugoslávie kriticky závislá.

Titova ústava, která dávala příliš mnoho moci jednotlivým státům v rámci jugoslávské federace – napsaná kdysi s cílem bránit přeměně Jugoslávie v srbské impérium –, se tak ukázala jako „jedovatá pilulka“ neumožňující provést jakékoliv zásadní politicko-ekonomické reformy z centra. Na tom podle Gajdara ztroskotala snaha Ante Markoviče na konci osmdesátých let usilující o institucionální změny, mj. o likvidaci zvláštního jugoslávského systému vlastnických práv (kdy zaměstnanci prakticky vlastnili firmy), jakož i o finanční a monetární stabilizaci země – k tomu totiž byla silná centrální moc nezbytná. Pokus o racionální reformy v podmínkách slabé centrální vlády vedl k politické krizi a k „nepřátelskému převzetí moci“ radikálními srbskými nacionalisty v čele s Miloševićem. Tento, jak říká Gajdar, „talentovaný, charismatický, vzdělaný člověk se zkušenostmi z tržní ekonomiky“ se uchýlil k myšlenkám radikálního nacionalismu v zájmu kontroly politické situace v Srbsku. Nutně tak začal hrát s kartou utlačovaných srbských menšin v Kosovu, Bosně a Chorvatsku s požadavkem změnit Chorvatem Titem uměle vytvořené hranice svazových republik (kolem 25 % Srbů v Jugoslávii žilo mimo Srbsko). Zrcadlově pak militantní nacionalismus logicky začal vítězit v Chorvatsku, Bosně atd... A konec už známe.

Gajdar – opět s myšlenkou na situaci v Rusku v nynější končící dekádě – odkazuje na roli historiků, spisovatelů a intelektuálů obecně v Jugoslávii osmdesátých let. Tito lidé, kteří „...vyvolávají ducha radikálního nacionalismu a nepřátelství k sousedícím národům a kteří omílají dávné křivdy, si musí uvědomit, že připravují půdu k etnickým čistkám a utrpení milionů lidí“. A Gajdar uzavírá, že „...lidé se zřídka učí z vlastních chyb a téměř nikdy z chyb druhých. Jestliže

se nepoučíme z toho, co se stalo naší zemi a jak dopadla jiná impéria ve dvacátém století, pak se můžeme stát hrozbou pro svět. To je ta nejstrašnější věc, která by se mohla Rusku přihodit.“

K otázce legitimacy postautoritativních režimů

Gajdar důkladně rozebírá příčiny nestability autoritativních politických režimů. K tomu není co dodávat. Nicméně když se vyjadřuje k politickým režimům, které nastupují po pádu autoritativních režimů a podotýká, že tyto nemají historickou legitimitu a tradice, které by zajišťovaly jejich trvání, a že neexistuje garance, že nové či znovuobnovené demokratické instituce (podle mě v našem případě znovuobnovené) vytrvají, měl bych jisté výhrady. Podle něho totiž v případě zemí východní Evropy poté, co je Sovětský svaz přestal ovládat, napomohla ke stabilizaci demokratických institucí hlavně geografická blízkost Evropské unie a perspektiva jejich členství v této organizaci. V tom, řekl bych, je více pod vlivem ruské zkušenosti, kde komunistický režim trval více než sedmdesát let, a tudíž bylo prakticky nemožné navazovat nějak na carské Rusko, které prakticky žádnou zkušenost s demokracií nemělo. Podle mě úsilí o „návrat do Evropy“ hrálo jistou stabilizační roli v zemích střední Evropy, někde větší, někde menší. Co se týče situace v tehdejší Československu, resp. České republice, tento faktor spolupůsobil, nicméně naše vlastní historické tradice, včetně zkušenosti s „reálným socialismem“, hodnotově zakotvení reformních elit, ale i většiny obyvatelstva byly převažujícím vnitřním stabilizačním faktorem znovuzrozeného či obnoveného demokratického kapitalismu po roce 1989 a jeho legitimacy.

Je přírodní bohatství pro zemi prokletím či požehnáním?

Gajdar, s myšlenkou na dlouhodobou závislost stability sovětské a později ruské ekonomiky na příjmech z vývozu zejména ropy, ukazuje, jak destruktivně může působit na demokratizační proces dobrá vybavenost země přírodními zdroji. Obecně jde o to, že příjmy

plynoucí z přírodního bohatství dané země umožňují udržovat při životě autoritativní režimy, protože dlouhodobě zajišťují růst rozpočtových příjmů, a tedy i výdajů, aniž by bylo nutné zvyšovat zdanění obyvatelstva. Tím ale také nedochází k demokratickému dialogu s obyvatelstvem nad zdaňováním. Chybí tudíž jediná známá platforma z historie, která umožňuje hledat a nacházet kompromisy a formovat instituce, které kontrolují státní moc a garantují svobody. V takovém dialogu vznikají pravidla, která jsou základem hospodářského vzestupu řady zemí v moderních dějinách.

Gajdar připomíná historicky známou zkušenost, že nestabilita cen přírodních zdrojů je mnohem větší než u zpracovatelských výrobků. Pochopitelně ho v dané souvislosti nejvíce zajímají ceny ropy. Platí, že ceny ropy (a zemního plynu) na světovém trhu fluktuují extrémně a nepredikovatelně, jsou senzitivní na politické události, a z toho plynou šoky pro exportující země v podobě náhlých platebně bilančních problémů, hlubokých děr ve státních rozpočtech, až nakonec dochází ke státním bankrotům. Doprovodným jevem takového procesu jsou opakované a nikdy nekončící stabilizační programy a hospodářská stagnace, či dokonce pokles a z toho plynoucí politické krize a režimové změny v zemích, které „trpí“ nadměrným spoléháním se na své přírodní bohatství jako jediný zdroj hospodářského vzestupu. Viz např. Venezuelu, případně i Mexiko, což Gajdar i empiricky dokumentuje.

Na druhé straně, být zemí s bohatými přírodními zdroji není osudové a existuje řada zemí (Norsko, USA, Kanada, Austrálie), které se dokázaly vyrovnat s „prokletím“ bohatství přírodních zdrojů a během staletí se vyvinuly v „*taxpaying*“ demokracie s efektivními politickými institucemi, pomocí kterých relativně dobře čelí stabilizačním i dalším problémům, které jinde způsobuje právě spoléhání se pouze na přírodní bohatství jako jediný zdroj hospodářského rozvoje.

Sovětský svaz, připomíná Gajdar, na počátku devadesátých let minulého století takovéto instituce neměl, a vedení tak neumělo adekvátně reagovat na vnější šok v podobě poklesu cen energetických surovin se známými tvrdými důsledky.

Praskliny v základech sovětského systému:

počátek osmdesátých let

Gajdar zdůrazňuje, že „stalinská“ ekonomika fungovala na základě masového strachu z tvrdých postihů. Už brzy po Stalinově smrti „efektivita“ tohoto ekonomického systému začala dostávat trhliny. Alkoholismus ničil společnost, pracovní disciplína silně poklesla... Například už generální tajemník Chruščov po návštěvě Donbasu oznámil Ústřednímu výboru komunistické strany SSSR: „...kradou tam všechno.“

Poslední skutečný pokus o reformu sovětské ekonomiky – mírnější než jugoslávské či maďarské pokusy a později čínské reformy – se odehrál v polovině šedesátých let minulého století. Jisté výsledky se dostavily, ale ekonomika zůstala extrémně neefektivní... Nesmyslná rozhodnutí typu pokusu obrátit sibiřské řeky tekoucí do Severního moře na jih ztroskotala, ohromné ztráty musely být odepsány, ale formálně tvořily součást oficiálního hrubého domácího produktu, která však z pohledu spotřebitele byla zcela neúčinná.²

Od sedmdesátých let se sovětské pětiletky a jejich sociální programy vždy rozpadaly a situaci zabraňovaly příjmy za vývoz energetických zdrojů a dalších surovin, zvláště když na světových, tj. západních trzích panovaly jejich vyšší ceny. V důsledku hospodářské neúspěšnosti a zmarněných slibů tak stále více vyčpívala i komunistická ideologie. Stávala se předmětem vtipů tím víc, čím víc ji komunističtí vůdci užívali. Sovětský režim tak byl všeobecněji považován za nutné zlo, ale už nevyvolával slepý strach a, jak říká Gajdar, doma v kuchyních šlo hovořit otevřeně. A dodává, že disidenti měli v té době značnou morální autoritu mezi inteligencí – ve velkých městech se považovalo za téměř neslušné neznat zakázaná díla Solženicyna či Sacharova – nicméně nepředstavovali žádné vážné nebezpečí pro sovětský režim.

Systém kolchozního hospodaření a k neúspěchu odsouzené pokusy o zúrodnění celin nakonec dovedly zemi k závislosti na importu potravin. Sovětský svaz se tak stává největším importérem obilí na světě – paradoxně z potenciálně nepřátelských kapitalistických zemí – a stále častěji je nucen si na to brát drahé krátkodobé půjčky.

Gajdar připomíná, že v osmdesátých letech cca dvě třetiny sovětského exportu do zemí OECD tvořil export ropy a plynu. Když jejich ceny přestaly na světovém trhu růst, nedostávalo se příjmů pro dovoz obecně, nedostatkovost na spotřebním trhu včetně potravin narůstala a docházelo ke klasickým projevům potlačované inflace: při zadržovaném růstu cen se zhoršovala kvalita, zvyšovala se hospodářská kriminalita a korupce...

Jak CIA, tak i západní sovětologové viděli jistá rizika ve vývoji sovětského systému, ale náhlý pád impéria na konci osmdesátých let prakticky nikdo neočekával. Západní sovětologové se bránili tím, že totální krizi a rozpad sovětského režimu bylo nemožné předvídat – jeho základy podle většiny z nich byly přes různé rizikové faktory solidní – a tak připsali rozpad impéria jen subjektivním chybám a omylům sovětského vedení ve druhé polovině osmdesátých let. Svým způsobem je to podle Gajdara blízké názorům uvnitř Ruska, které připisují rozpad impéria západním intrikám vůči Rusku, což je dlouhodobá tradice ruského myšlení, které přisuzuje vlastní neúspěchy vnějším vlivům. Gajdar tuto „teorii“, podle které byl pád sovětského impéria důsledkem konspirace zorganizované USA, rezolutně odmítá. Vychází při tom i z osobní zkušenosti a říká: „...viděl jsem na vlastní oči, jak neuvěřitelným překvapením byl kolaps SSSR pro americkou administrativu.“ Ruské přesvědčení o démonické síle CIA v Rusku je tak prakticky zrcadlovým obrazem přesvědčení Washingtonu o tom, že CIA prokázala totální neschopnost chápat vývoj v Rusku od poloviny osmdesátých a na počátku devadesátých let.

Gajdar se rovněž vypořádává s názorem, že kolaps sovětské ekonomiky byl důsledkem intenzifikace závodů ve zbrojení po rozhodnutích Reaganovy administrativy, se kterými sovětský systém nemohl držet krok. Říká, že odmítnutí této teorie vyžaduje porozumět mechanismu fungování vojensko-průmyslového komplexu v sovětském systému. Ve zkratce řečeno, platí, že tento komplex absorboval obrovské zdroje v ekonomice, která byla několikanásobně slabší než ekonomika USA, v zájmu udržení jisté vojenské parity. Nicméně ze setrvačné logiky sovětského ekonomického systému jako celku také vyplývalo, že v osmdesá-

tých letech výroba zbraní a dodávky pro armádu byly dány kapacitou příslušných továren a toto kapacitní omezení nebylo možné podstatně překročit. Vojenská výroba byla sice těžké závaží pro sovětskou ekonomiku, ale šlo o obvyklé závaží, které s sebou vlekla dlouhodobě. Jinými slovy, obrovské vojenské výdaje činily nepochybně sovětskou ekonomiku dlouhodobě zranitelnou, nicméně k jejich podstatnému zvýšení v důsledku Reaganova programu „hvězdných válek“ dojít nemohlo, a tudíž v teorii „uzbrojení“ Sovětského svazu Reaganem nelze hledat hlavní vysvětlení ekonomického krachu ve druhé polovině osmdesátých let.

Gajdar vidí důležitou roli subjektivního faktoru v historii a říká, že hodně, i když ne vše, závisí na kvalitě politického vedení země. Připomíná, že dlouhodobý proces „deintelektualizace komunistické věrčušky“ vyprodukoval už na konci sedmdesátých let politbyro neschopné jakéhokoliv rozumného rozhodování. Vedení země ve druhé polovině osmdesátých let tak vůbec nechápalo, v jakém stavu se země nachází, jak tvrdá a jak zaměřená rozhodnutí je nutno přijmout v zájmu zastavení krizového vývoje. A když se konečně po řadě starců objevil nový politický vůdce, který reprezentoval mladší generaci, ani on, ani jeho poradci neměli dobré ekonomické vzdělání. Neměli tak představu o skutečné situaci ekonomiky země, nechápali strategické hrozby, kterým musela země čelit, a zejména nerozuměli kritickému stavu v rezervách tvrdých měn. Trvalo více než tři roky, než nové vedení získalo alespoň povšechnou představu o tom, jak vážná je situace země. Takové zpoždění v krizi nelze napravit, dodává Gajdar.

Politická ekonomie vnějších šoků

Debata o tom, co bylo dobře a co špatně ve druhé polovině osmdesátých let, kdo měl a kdo neměl pravdu, probíhá a bude ještě dlouhou dobu probíhat. Nicméně problém, který Gajdar analyzuje – dopad vnějšího šoku v podobě prudkého poklesu cen ropy na ruskou ekonomiku a vzestupu cen dováženého obilí, na kterém byla sovětská ekonomika více a více závislá –, dosud vcelku analyzován nebyl. Takové šoky, tj. nepříznivá změna směnných relací, obecně vyžadují

přízpusobením buď v podobě omezení dovozu s nepříznivými důsledky pro vnitřní ekonomickou aktivitu (pokles HDP, spotřeby, investic, nárůst nezaměstnanosti apod.), anebo v podobě zvýšeného exportu. Lze si ovšem na překonání šoku půjčit, avšak i to má své evidentní meze, zejména pokud zhoršení je *terms of trade* dlouhodobější.³

Prudký pokles směnných relací postihl sovětskou ekonomiku v období osmdesátých let. Projevil se v zásadním zhoršení obchodní a platební bilance, nárůstu zadluženosti vůči kapitalistickým zemím a v propadech rozpočtových příjmů. Nakonec ostře vyvstala otázka zásadní adaptace na novou trvající situaci na vnějších trzích. Taková adaptace bývá ekonomicky i politicky obtížná i v tržních ekonomikách a i v nich může skončit případným bankrotem státních financí s vyostřením politické situace a pádem vlády. V ekonomice sovětského typu, kde není prostor pro samovolnou tržní adaptaci (monopol zahraničního obchodu a nesměnitelnost měny „zadržuje“ vnější šok na hranicích apod.), avšak nelze se jí vyhnout, pak o způsobu adaptace rozhoduje plánovací centrum, tj. vláda, rozuměj komunistická strana, která řídí všechno a je tak také za všechno koneckonců zodpovědná. Říci lidem, že se strana zmýlila a že „musíme udělat jistá opatření, která povedou ke snížení vaší životní úrovně“, když jim dlouhodobě říkala „my víme všechno a vedeme zemi dobře“ a na tom zakládala svoji politickou legitimitu, je ovšem cesta, říká Gajdar, k „politické sebevraždě“.

Gajdar pak detailně líčí, jak se křehká stabilita sovětské ekonomiky v druhé polovině osmdesátých let rychle rozpadala: množství peněz v oběhu rychle narůstalo, nedostatkovost na trhu spotřebního zboží dramaticky narůstala a deficit veřejných rozpočtů se stále zvyšoval atd. I když vedení pomalu začínalo chápat, v jaké situaci se země nachází, stále nebylo s to udělat zásadní kroky ke zlepšení situace a dokázat je vysvětlit obyvatelstvu.

Gajdar pečlivě dokumentuje své hlavní teze i za pomoci citace názorů tehdejších hlavních aktérů politické scény. Využití těchto pramenů, dříve nepřístupných, je organickou součástí jeho argumentace. Ukazuje, proč pokus řešit tíživou hospodářskou situ-

aci uprostřed měnové a finanční krize liberalizačními opatřeními v letech 1987 a 1988 ztroskotat. Opatření byla nesystematická a nekonzistentní, lidé jim dlouho nevěřili, ředitelé podniků se chovali zmateně (chtěli svobodu rozhodování a ne diktát plánovacího úřadu, ale zároveň požadovali garantované dodávky surovin apod.). Došlo k pokusu nastolit „jugoslávský model firmy“ (a tedy i volby ředitelů osazenstvem firmy), což při absenci tržně určených cen a tvrdého rozpočtového omezení pro chování firem vedlo k nezbytnému inflačnímu růstu mezd a znásobení problémů ekonomiky. Autority povolily více než tisíc nových komerčních bank, aniž pro ně existoval kvalifikovaný personál a zkušenosti s regulací komerčního bankovníctví. Korupce při obcházení kreditních limitů se tak stala rozšířenou praxí. Zákonem byl povolen vznik družstev (květen 1988), která však většinou vznikla v rámci státních podniků, nakupovala za pevné státní ceny, ale výrobky prodávala na volném trhu. Takto pokřivená kvaziprivatizace uprostřed ekonomického rozpadu zrodila řadu nových milionářů – budoucích oligarchů – už v těchto letech, tj. ještě před nástupem Jelcina a Gajdara do funkcí.

Nekonzistentní *ad hoc* liberalizace v podmínkách hluboké rozpočtové a měnové nerovnováhy tak nepomohla řešit hlavní problémy, kterým Sovětský svaz čelil v té době: zastavit rychlý pokles rezerv zahraničních měn, řešit finanční a rozpočtovou krizi a zejména rozpad spotřebitelského trhu. V perestrojkové atmosféře následovala vlna stávek a cesta k hospodářskému a politickému kolapsu sovětského režimu se plně otevřela.

Prohlubování ekonomické krize...

Vedení země se znovu pokusilo řešit katastrofický stav domácí ekonomiky za pomoci úvěrů ze zahraničí. Avšak tentokrát pokus získat další úvěry v zahraničí vyžadoval politické koncese ze strany sovětských vůdců. Gorbačov tak byl nucen nabídnout Spojeným státům snížení zbraňového arzenálu a omezení zbrojení. Podle Gajdara nikoliv proto, že by si to přál, ostatně omezení zbrojní produkce s eventuálním pozitivním dopadem na změny v sovětské ekonomice by se mohlo dostavit až se zpožděním, ale proto, že economic-

ká situace kriticky vyžadovala získat značné půjčky od USA a jejich spojenců i od MMF a Světové banky. Ke koncesím patřilo i neformální ujištění, že Sověti nepoužijí vojenskou sílu k udržení politické kontroly ve východoevropských satelitních zemích.

Jakmile však bylo ke konci osmdesátých let jasné, že sovětská vojska se začínají stahovat z východní Evropy, že Sověti – podle Gajdara z důvodu prohlubující se ekonomické závislosti na západním světě – nejsou s to nadále prosazovat Brežněvovu doktrínu omezené suverenity ve středoevropské části svého impéria, pak politická a ekonomická liberalizace zemí v této části Evropy byla jen otázkou formy a času.

Sověti se tak museli vzdát politické kontroly nad střední a východní Evropou za úvěry na dovoz obilí od USA, za úvěry od kancléře Kohla dovolili sjednotit Německo apod. Nelze však nepřipomenout, že problémy rozpadajícího se sovětského impéria byly znásobeny nemožností nadále opírat svoji moc o komunistickou ideologii a historické tradice. Glasnost, tj. přístup k pravdě o minulosti země, podlomil úplně legitimitu režimu, ten byl prakticky odsouzen k zániku.

Krise impéria plně obnažila skryté etnické tenze v Sovětském svazu. Gorbačov, píše Gajdar, si neuvědomoval, co v tomto směru liberalizace přinese, neboť sám věřil politické propagandě, která hlásala desítky let, že národnostní problém byl v Sovětském svazu vyřešen. Glasnost okamžitě vedla také k otevřené diskusi národnostních střetů v sovětské společnosti, včetně diskuse, kdo na koho v rámci SSSR doplácí.

Zastavit silné liberalizační tendence např. v pobaltských zemích, Gruzii, na Ukrajině apod. by vyžadovalo užití síly, a to už nebylo možné. Jednak z vnějších důvodů – půjčky západních zemí byly pro Gorbačovovo vedení životně důležité a zničilo by to jeho pověst demokrata na západě –, ale i z vnitřních důvodů, neboť užití síly k potlačení národních osvobozovacích kroků by podlomilo základnu jeho domácí politické proreformní podpory. Kromě toho, připomíná Gajdar, i vojenské síly byly multietnický složené a poslat je k potlačení případných národnostních nepokojů, stávek apod. do území, ze kterých by vojáci eventuálně pocházeli, by spíše konflikty mezi metropolí a lokálním etnikem vyostřilo. Tak tomu bylo po zásahu vojsk

v Tbilisi v dubnu 1989, ke kterému se mimochodem sovětské vedení odmítlo přihlásit a vinu svalovalo na armádní velení.

Gorbačova zoufalá situace na spotřebním trhu nakonec dotlačila k pochopení, že je nutné dále reformovat cenový systém, nicméně, jak zdůrazňuje Gajdar, kategoricky odmítal připustit zvyšování cen na spotřebním trhu. Chtěl tak nemožné, tj. dosáhnout skutečné změny ekonomické situace bez volných cen na spotřebním trhu, bez jejich zvýšení, tj. bez bolestivých a politicky nepopulárních kroků. To ovšem nutně vedlo k jen dalšímu nárůstu deficitu rozpočtu a k prohloubení krizového stavu celého finančně-měnového systému. V politické rovině to znamenalo další podlomení autority vlády i Gorbačovova vedení strany. Krize se tak vyvíjela směrem ke katastrofě (toto slovo se začalo používat i v oficiálních vládních dokumentech!). A to nejen na spotřebním trhu, kde na řadě míst byl chléb jen na přiděl a i děti stávaly ve vícehodinových frontách na základní potraviny. Došlo i k poklesu a poruchám v řadě průmyslových odvětví, zejména však k poklesu produkce ropy a plynu a jejich exportu, což vyústilo v akutní měnovou krizi. Nedostávalo se tak devizových prostředků ani na nezbytně nutné dovozy obilí a potravin, natož pak na nutné dovozy pro zlepšení situace při těžbě energetických surovin a pro fungování ekonomiky obecně. Sovětská ekonomika byla blízko bankrotu.

Za této situace, říká Gajdar, Gorbačov, Ryžkov a další ve vrcholovém vedení namísto rozhodnutí stále diskutovali o politicky a ekonomicky pochybných programech, které by žádné praktické efekty nepřinesly.

Na cestě ke státnímu bankrotu

V roce 1991 katastrofická situace v Sovětském svazu vrcholí. Hluboký pokles těžby ropy, vyčerpané rezervy tvrdých měn a nemožnost získávat další obchodní úvěry vede nutně k zásadnímu poklesu dovozu s tvrdými dopady do již tak chaotické vnitřní ekonomické situace. I v Moskvě jsou pekárny prázdné. Gorbačovův poradce Anatolij Černajev má ve svém deníku dne 31. března tuto poznámku: „Nemyslím si, že něco po-

dobného bylo ke spatření v celé historii Moskvy – ani v těch nejhladovějších letech.“ Za této situace sovětské vedení prezidentským dekretem přistupuje k podstatnému několikanásobnému zvýšení cen základních potravin (např. u pekárenských výrobků na trojnásobek). Nicméně při přijatých kompenzačních opatřeních a nekonsolidované makroekonomické situaci se trh spotřebního zboží znovu rozpadá a toto zboží na trhu opět není.

Nemožnost či neschopnost použít sílu k záchraně rozpadajícího se sovětského impéria vysvětluje neočekávaný ostrý politický obrat tehdejšího sovětského vedení. Už na začátku roku roku 1990 proběhly v pobaltských zemích volby a v nich s převahou zvítězili kandidáti slibující jejich nezávislost. (Pozoruhodné přitom je, že pro nezávislost na Moskvě hlasovalo také mnoho Rusů žijících v těchto zemích.) V polovině léta 1990 většina sovětských republik, včetně Ukrajiny, Běloruska ale i Ruska, následovala příkladu baltických zemí a odmítala se podřídit centrální sovětské vládě. Hluboká konstituční krize byla na světě. V létě 1990 pak Gorbačov podepisuje politickou dohodu s Borisem Jelcinem, jejíž podstatou je radikální zvýšení pravomocí svazových republik a koordinace protikrizové hospodářské politiky.

Z ekonomického pohledu tehdy přijatý programový dokument 500 dní zásadně snižoval vojenské výdaje (nákupy vojenské techniky) o 50–70 %, omezoval investiční výdaje, zastavoval jakoukoliv pomoc a úvěry zahraničním entitám a omezoval řadu dalších rozpočtových výdajů s cílem zastavit inflační spirálu v zemi. Takový ekonomický program však v rozvráceném hospodářství Ruska přišel pozdě. Navíc byl kategoricky odmítán ústředním vedením, armádou i KGB.

Gorbačov se pokusil najít kompromis se „*siloviky*“, tj. s těmi, kteří věřili, že problémy je možné vyřešit silou. Takový pokus byl učiněn v Litvě počátkem ledna 1991, nicméně byl ostře odsouzen řadou nově zvolených národních parlamentů, včetně ruského a ukrajinského. Stávkové výbory v Kuzbasu dokonce volaly po odstoupení Gorbačova. Navíc Západ přitvrdil a západní úvěry, nezbytné pro řešení rozvrácené ekonomiky, se vzdalovaly do nedohledna. Nakonec se Gorbačov ještě v lednu 1991 distancoval od událostí v Litvě, a nezá-

vislost baltických zemí tak byla „*fait accompli*“. Nicméně, říká Gajdar, to nebyla Gorbačovova osobní volba (*a personal choice*). Jeho manévrovací prostor byl tvrdě omezen katastrofální ekonomickou situací.

V červnu 1991 pak Gorbačov pod tlakem okolností přistoupil na daňový systém, v němž svazové orgány byly totálně závislé tom, co dostanou od republikových autorit jako primárních výběrčí daní. Svazová centrální banka ztratila monopol na vydávání peněz, a tedy na peněžní politiku... To bylo v podstatě kývnutí na to, že impérium se rozpouští, s tím, že snad bude transformováno do měkké konfederace.

Pád impéria

Gajdar uvádí, že dohoda o vzniku Společenství nezávislých států, která narýsovala mírumilovné a regulované rozpuštění impéria, měla být podepsána republikovými vůdci 20. srpna 1991. Nicméně v předvečer podpisu rozhodli spiklenci – viceprezident Sovětského svazu, premiér, ministr obrany, předseda KGB a velitel pozemních vojsk, spolu s podporou předsedy Nejvyššího sovětu SSSR –, že zachrání svazovou autoritu za použití síly. Za tři dny však jejich operetní pokus použít sílu proti vlastním lidem, k čemuž, podle Gajdara, byl vždy v minulosti sovětský systém připraven, ztroskotal. Nikdo totiž nechtěl za krvavé události, které by nezbytně následovaly, převzít zodpovědnost. Armáda čekala na KGB, až začne, KGB na armádu atd. V té době už nešlo jen o to dát příslušné rozkazy, ale také o to, zda vůbec jsou vojska, která je poslechnou, a kolik vojáků přejde na druhou stranu. Jak napsal jeden z tehdejších známých politických komentátorů, když komentoval důsledky pokusu o puč: „Idiotský režim zemřel idiotským způsobem. Puč byl stupidní, protože lidé přestali být hloupí...“

Po ztroskotání puče však další rychlá politická dezintegrace Společenství pokračovala s dodatečnými tvrdými důsledky pro ekonomiku. Všechny republiky zavedly celní úřady (s výjimkou Ruska) s cílem limitovat vývozy do sousedních zemí, zejména do Ruska. Nicméně přivážet zboží z Ruska bylo dovoleno. Vláda Společenství téměř bez vlastních daňových příjmů byla více méně odkázána jakoby na dary republik. Takže na

financování svých výdajů si brala přímo úvěry od Gosbanku. Gosbank také ztratil monopol na měnovou politiku, neboť republikové centrální banky zaváděly svoje národní měny bez jakékoliv koordinace s centrem. Data o rozpočtu a nárůstu množství peněz v oběhu, resp. meziroční růsty příjmů obyvatelstva ukazují, že vývoj nezadržitelně směřoval k hyperinflaci jako důsledku politického chaosu. Hlavní otázka na podzim roku 1991 tak vůbec nebyla, jak udržet unitární stát, ale jak se dostat z politického a ekonomického chaosu bez občanské války.

Gajdar připomíná, že kromě jiného hranice republik nebyly dobře definovány a objevovaly se teritoriální nároky, např. Ruska vůči Ukrajině ohledně Krymu apod. Vůdcové nově nezávislých států však naštěstí chápali, že jakmile se začne hovořit o hranicích, jakkoliv jsou špatně definované či „nespravedlivé“, tak je řeč o válce. Při nukleárních zbraních na území několika republik by mohla být otázka ohrožující nejen rozpadající se sovětské impérium fatální.

Gorbačov rezignoval v prosinci 1991. Tato rezignace znamenala pouze šanci na překonání existujícího chaosu. Všechno, co charakterizovalo situaci na podzim roku 1991 v SSSR – neřiditelná armáda, neschopnost prosazovat zákony a pořádek, neexistence rezerv tvrdých měn, nedefinované hranice republik, paralyzované administrativní řízení ekonomiky, aniž by bylo nahrazeno fungujícím trhem, inflační peníze v oběhu, nebezpečí hladomoru atp. –, zůstalo na stole k řešení republikám.

Za takové situace převzal Gajdar vládní zodpovědnost v Rusku, jíž ho pověřil prezident Jelcin, a narýsoval a prosadil reformy, které byly tvrdé, ale nezbytné k odvrácení ekonomické a politické katastrofy. Připomínám, že šlo o tři reformní kroky, a sice radikální cenovou liberalizaci, fiskální stabilizaci a privatizaci. Bohužel, ruská Centrální banka svým způsobem Gajdarovy kroky sabotovala, když odmítala držet restriktivní peněžní politiku při existenci obrovského monetárního převisu. Za této situace vedla liberalizace cen v roce 1992 k jejich tisícinásobnému vzestupu, než se trh stabilizoval.

Musím však podtrhnout, že to nebyl Gajdar, který svojí „šokovou terapií“ ekonomiku rozvrátil, což je

mu mnohými kritiky přisuzováno, ale naopak on už totálně rozvrácenou ruskou ekonomiku a společnost převzal a dokázal prosadit kroky, které odvrátily katastrofu a položily základy privatizované tržní ekonomiky. Jak řekl v prosinci 1991: „Kdybychom nejednali rozhodně, měli bychom na krku za dva či tři měsíce ekonomickou a politickou katastrofu, totální kolaps a občanskou válku.“ Nepochybně znal dobře dějiny své vlastní země. Nepochybně tušil, že si vytvořil bolestnými reformními kroky armádu nepřátel doma, ale i v cizině. Musel vědět, že se vděku nedočká...

Významný doslov

V doslovu ke své knize Gajdar konstatuje, že Rusko po hlubokých a bolestných strukturálních změnách v průběhu devadesátých let mělo na přelomu století fundamentálně nový ekonomický systém. Ekonomika byla privatizována, měna byla konvertibilní, existoval kapitálový trh a jeho regulace, existovala kritická masa nových manažerů, kteří rozuměli fungování tržní ekonomiky atd. I když tyto instituce zdaleka nefungovaly perfektně, umožnily překonat zděděný chaos, vést ekonomiku z transformační recese, založit hospodářský růst a na tom základě obnovit zvyšování životní úrovně obyvatelstva. Fungovaly také nově zrozené demokratické instituce federálního Ruska, existovaly „*checks and balances*“, i když existovala korupce, populismus atp. v obtížných podmínkách multietnické Ruské federace. Rovněž média byla relativně nezávislá, i když se v nich odrážely i „války“ oligarchů, kteří je vlastnili. Nicméně oligarchů bylo několik, takže veřejnost si z několika zdrojů mohla udělat obrázek o vývoji v zemi. Konečně existovala i relativně vlivná Ruská unie průmyslníků s pozitivním vlivem na ekonomickou politiku i zákonodárství. Regionální guvernéri byli voleni v regionu, i když řada z nich nebyla zrovna kompetentní. Gajdar věřil, že země je na správné cestě rozvoje demokracie a tržní ekonomiky.

Nicméně zhruba od roku 2003 vidí Gajdar nezdravé vývojové tendence. Začíná oslabování síly volených orgánů a posilování autoritativních prvků jak na úrovni federální, tak i v regionech. Tisk a média obecně se dostávají více pod přímý vliv, ne-li kontrolu vládních

autorit, podobně parlament přestává kritizovat vládní návrhy a nakonec v roce 2004 dochází i ke jmenování guvernérů, což ruší jejich vazbu na elektorát v regionu. Navíc jmenování prezidentů či vůdců autonomních republik Moskvou hraje do karet nacionalistům v jednotlivých republikách ruské federace. Podobně změny ve volebním zákonodárství (např. zrušení jednomandátových volebních obvodů) vyřazují řadu osobností z možnosti soutěžit o parlamentní křeslo, a mít tak alespoň možnost diskutovat a připomínkovat vládní návrhy v parlamentu. Rovněž vliv organizace průmyslníků se stává pouze formální.

Celkově, říká Gajdar, jde o pohyb k systému řízené demokracie či měkkého autoritářství. Ten má sice daleko do tvrdého komunistického totalitního systému, ale zároveň platí, že takový systém může být stabilní jen při „dobrém počasí“. Když narazí na krizové hospodářské jevy, tak je obtížné získat obyvatelstvo pro podporu žádoucích nepopulárních řešení. Na to tvrdě doplatili vůdcové komunistického SSSR v osmdesátých letech, ale bohužel nejen oni, ale především občané tehdejšího SSSR.

Na druhé straně v ekonomických záležitostech se ruská vláda i parlament poučili z minulosti a na počátku tohoto století provozovali opatrnou, resp. konzervativní rozpočtovou i měnovou politiku i při vyšších cenách ropy na světových trzích. Rozpočet byl vyrovnaný a zahraniční dluhy zděděné ze sovětské éry se snižovaly. Rovněž tržní ruská ekonomika vykazovala dostatečnou flexibilitu, a tak i schopnost adaptace na změny ve světové ekonomice i s pomocí Stabilizačního fondu, jehož zřízení pomáhal prosazovat. Avšak když v polovině tohoto desetiletí ceny energetických surovin opět nebývale rostly, objevovaly se nejnemožnější názory řady ruských politiků, jak využít peníze ve Stabilizačním fondu, protože se jim zdál zbytečně vysoký a navíc do značné části zainvestovaný do zahraničních cenných papírů. Přitom ruský Stabilizační fond činil v lednu roku 2006 pouze 5,7% HDP, zatímco v Norsku byl tento podíl kolem 70 %. A nebyl by to Gajdar, aby nevaroval, že to jsou nebezpečné populistické názory, které vedou k tomu, aby se i ruská ekonomika, podobně jako kdysi sovětská, stala opět nebezpečně závislou na historicky anomálních, tj. vy-

sokých cenách ropy.

* * *

Zdá se, že skutečný vývoj ruské ekonomiky v období světové finanční krize a velké světové recese, ze které se teď (počátek roku 2010) pomalu světové hospodářství vzpamatovává, by Gajdarovi dal za pravdu. Ruská ekonomika neupadla do skutečně vážné finanční a měnové krize i přes pokles cen ropy a plynu na světových trzích v posledních dvou či třech letech. Nicméně světová recese či krize se i v ní – vzhledem k jejímu propojení se světovým ekonomickým vývojem – projevila velmi silně. V roce 2009 poklesl hrubý domácí produkt ruské ekonomiky podle odhadu OECD (Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj, sídlí v Paříži) o 8 % až 9 % a deficit veřejných financí se pohyboval okolo minus 7 % HDP. Stejně jako se svět nyní pomalu vynořuje z recese, ožívuje se i ruská ekonomika...

Možná, že právě o tomto Gajdar psal, o tom, jakou hospodářskou politiku má v současnosti Rusko uplatňovat, jak diversifikovat ruskou ekonomiku, jak zlepšit její instituce apod., když zemřel v noci 16. prosince 2009 ve věku 53 let. Říká se, že neformálně mu bylo v Kremlu nasloucháno, i když už nebyl ani v Dumě a byl jen vědecky činný. Lze se ale také dočíst, že byl frustrován vývojem v Rusku za vlády premiéra Putina⁴. Každopádně jeho předčasná smrt je velkou ztrátou pro Rusko. I pro nás, kteří jsme ho měli možnost osobně poznat a vážít si ho.

Poznámky:

¹ Yegor Gaidar: *Collapse of an Empire (Lessons for Modern Russia)*,

Brookings Institution Press, Washington DC 2007, 332 str., z toho 57 str. odkazů a 15 str. rejstříku.

² V této souvislosti stojí za připomínku, že HDP v ekonomice sovětského typu je ve srovnání s tržní ekonomikou mnohem více mírou mobilizovaných zdrojů než mírou užitečného vyrobeného produktu. To má implikace pro jistou úpravu dosažené úrovně HDP v období centrálně plánované ekonomiky směrem dolů a naopak v případě tržní ekonomiky, pokud chceme korektněji srovnávat agregátní data ze dvou rozdílných společensko-ekonomických režimů. K tomu více viz Karel Dyba,

„Transformace, hrubý domácí produkt a ekonomický blahobyť: ČR 1989 až 1995“, *Statistika* 1/2008.

³ Podobnému nepříznivému šoku musela čelit i transformující se československá ekonomika těsně po pádu komunismu v letech 1990 a 1991, kdy se takřka přes noc podstatně zhoršily její reálné směnné relace v důsledku násobného zdražení dovozu ropy a plynu a dalších surovin ze SSSR, resp. Ruska. Transformující se a už více a více tržní ekonomika při stabilizační makroekonomické politice však vykazala značnou flexibilitu při vyrovnávání se i s touto velmi nepříznivou vnější situací bez nějakých závažnějších politických důsledků.

Viz Anders Aslund: „Life is not fair“, *Moscow Times*, December 29, 2009.

Karel Dyba, velvyslanec ČR při OECD v Paříži.